

SINONIM LEKSEMALARNI TARJIMA LUG'ATLARDA BERILISHI

Saidova Farida Allayor qizi

Renessans ta'lim universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.01.1.024>

Annotatsiya.: Ushbu maqolada tarjima jarayonida sinonim leksemalarning qo'llanishi va uni ikki tilli tarjima lug'atlarda berish muammolari aks etgan. Inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha tarjima lug'atlari va dunyo tilshunosligida tarjima jarayonining rivojlanishi yuzasidan tadqiqot olib borilgan. Inglizcha-o'zbekcha tarjima lug'atlarida sinonimlar bilan bog'liq ayrim mulohazalar keltirilgan.

Abstract: This article reflects the use of synonymous lexemes in the translation process and the problems of providing them in bilingual translation dictionaries. English-Uzbek, Uzbek-English translation dictionaries and the development of the translation process in world linguistics have been researched. English-Uzbek translation dictionaries contain some comments related to synonyms.

Аннотация: В данной статье отражено использование синонимических лексем в процессе перевода и проблемы их обеспечения в двуязычных переводческих словарях. Исследованы англо-узбекские, узбекско-английские словари перевода и развитие процесса перевода в мировом языкознании. Англо-узбекские переводные словари содержат некоторые комментарии, связанные с синонимами.

Kalit so'zlar: tarjima, sinonimiya, leksema, lug'at, leksikografiya, tarjima jarayoni.

Keywords: translation, synonymy, lexeme, dictionary, lexicography, translation process.

Ключевые слова: перевод, синонимия, лексема, словарь, лексикография, процесс перевода.

KIRISH. ВВЕДЕНИЕ (Introduction) Tilshunoslikning ajralmas bo'g'ini sifatida rivojlanib kelayotgan tarjimashunoslik sohasi hamisha dolzarb, u hech qachon o'z kuchini yo'qotmagan. Jamiyatning har bir bo'g'inida o'zga tilni o'rganuvchilar va o'rganishni xohlovchilar soni juda ko'pchilikni tashkil qiladi. Fan, texnika, iqtisodiyot, savdo aloqalari insonlarda turli tillarni o'rganish ehtiyojini tug'diradi.

Qadimdan tarjimalar haqida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Zero, tarjima va tarjimonlarsiz xalqlararo, madaniy, siyosiy munosabatlarni yo'lga qiyin. Ikki bir-biriga notanish til egalarining o'zaro fikr almashuvi uchun eng ma'qul vosita bu tarjima lug'atlaridir. O'zbek tilshunosligida tarjima lug'atlarini tuzishning ilk boshlang'ich davri 1981 yilga to'g'ri keladi: bunday lug'atlarni tuzishda "O'zbek tilining izohli lug'ati" dagi so'zlikka tayanildi. Shundan so'ng O'zbekiston SSR FA Til va adabiyot instituti leksikograflari bilan mazkur nash-riyot xodimlari o'rtasida mustahkam va samarali hamkorlik natijasida 50 ming so'zli bir tomli "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (M., 1954) va 40 ming so'zli bir tomli "O'zbekcha-ruscha lug'at" (M., 1959) tayyorlandi, nashr etildi.

METODLAR. МЕТОДЫ (Methods) Undan so'ng tarjimashunoslik sohasi ham rivojlanib, rus tilidan boshqa tillarga bag'ishlangan tarjima lug'atlari chop etila boshlandi. Bundan tashqari, A.K. Borovkovning "Из опыта составления русско-национальных словарей" nomli maqolasi (Лексикографический сборник, вып. II, М., 1957), Э.В. Севортыanning "Некоторые вопросы тюркской лексикографии" maqolasi (Лексикографический сборник, вып. III, М., 1958), shuningdek, G.N. Mixaylovning "Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период" (Toshkent, 1961), K.A. Sharafutdinovanning "Раскрытие значений слова в двуязычном узбекско-русском словаре" (Toshkent, 1963), TA. Turaboyevning "Лексикографическое оформление глагольных форм в тюркско-русских словарях" (Тошкент, 1971) nomli dissertatsiyalarini ko'rsatish mumkin. Bu ishlarda o'zbek tili izohli lug'atining muammolari bevosita qo'yilmagan bo'lsa-da, ikki tilli lug'atlarni tuzishning ayrim masalalariga munosabat bildiriladi. A.A. Yo'ldoshevning "Принципы составления тюркско-русских словарей" nomli kitobi (M., "Наука", 1972)

haqida ham xuddi shunday deyish mumkin .

Har bir davlat boshqa davlatlar bilan o‘zaro aloqalarni rivojlantirar ekan, shu til doirasida tarjima lug‘atlarini tuzishga va foydalanuvchilar soni oshsa, rivojlantirishga harakat qiladi. O‘zbek tarjimashunoslik sohasida ham bir qancha tarjima lug‘atlari ketma-ket nashr etila boshlandi. Inglizcha-o‘zbekcha, nemischa-o‘zbekcha, fransuzcha-o‘zbekcha, koreyscha-o‘zbekcha va b. , bu qatorni davom ettirish mumkin. Bunday lug‘atlar ichida eng ko‘p izlanadigan va hozirgi kunda turli variantlari yaratilayotgani inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha tarjima lug‘atlaridir.

Tarjima — muhim jarayon. Tilning eng boy lug‘aviy qismini tashkil qiluvchi leksik sinonimlarsiz qaysidir uslubda yozilgan jumlaning tarjimasi to‘liq bo‘lmaydi. Lisoniy tizimning voqelanish jarayoni deganda muayyan nutq sharoitida so‘zlovchining maqsadi, nutq sharoiti, lisoniy birliklardan mosini tanlash va uni muvofiq qurshovda qo‘llash me‘yor va qonun-qoidalari nazarda tutiladi. Masalan, o‘zbek tilida odam boshi old tomonining peshonadan iyak va chakkagacha bo‘lgan qismini atovchi (yuz), (bet), (bashara), (turq), (angor) hamda (yuz), (chehra), (oraz), (uzor) kabi shu narsa (mazkur denotat)ni hamda unga nisbatan so‘zlovchining ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalovchi leksemalar sirasi mavjud bo‘lib, so‘zlovchi o‘z nutq malakasi, maqsadi, ehtiyoji hamda nutq sharoiti va tinglovchining xususiyatlariga mos ravishda ulardan zarurini, deylilik, (yuz) leksemasini tanlaydi. Mazkur paradigmadan [yuz] leksemasining tanlanishi, avvalo, lisoniy tizimning leksik-semantik va stilistik sathlarining hamkorligi asosida amalga oshiriladi .

Tarjima jarayoni bilan bog‘liq masalalarda jahon tilshunosligida samarali tadqiqotlar amalga oshirilgan. Tarjima bilan bog‘liq muammolar tadqiqotlarning asosiy obyekti bo‘lib kelmoqda. Tarjima lug‘atlarida, umuman, bir tildagi so‘zning ikkinchi tildagi muqobilini tanlash, ularni korpusda aks ettirish masalalari eng ko‘p tadqiq etilayotgan muammolardan hisoblanadi.

A.S.Hornby , R.R.K. Hartmann , G. Stein kabi olimlar tarjima nazariyasi va amaliyoti, tarjima leksikografiyasi, o‘quv lug‘atlari xususida o‘z qarashlarini bayon etishgan. Bundan tashqari, ko‘pchilik olimlar tarjima jarayonini milliy o‘zlik, milliy madaniyat bilan bog‘lashadi, bu masalaga dolzarb muammo sifatida qarashadi .

Tarjima nazariyasiga bag‘ishlangan ilk tadqiqotlar o‘tgan asrning yigirmanchi yillarida yuzaga kela boshladi. Bu davrda nashr qilingan F.R.Amos, J.P.Postget, O.M.Finkel, M.P.Alekseyev kitoblarida, Sanjar Siddiqning “Adabiy tarjima san’ati” (1936 y.) risolasida ham tarjima nazariyasini fan sifatida e’tirof qiluvchi aniq fikrlar bildirilmagan edi. Tarjima nazariyasiga fan sifatida yondashuvchi, bunga da’vat etuvchi tadqiqotlar o‘tgan asrning 50-yillariga kelib e’lon qilina boshlandi. Aniqrog‘i, 1952 yilda “Иностранные языки в школе” jurnalida taniqli tarjimon I.Kashkinning “Ishonchsiz tamoyil va noaniq xulosalar” hamda taniqli tilshunos A.A.Reformatskiyning “Tarjimaning lingvistik masalalari” nomli maqolalarining chop qilinishi bu sohada bahs-munozaralarning boshlanishiga sabab bo‘ldi. Masalan, professor A.A.Reformatskiy o‘z maqolasida “tarjima amaliyoti barcha fanlar uchun xizmat qilsa-da, tarjima nazariyasi mustaqil fan bo‘la olmaydi. U tilshunoslikning bir bo‘limigina bo‘lishi mumkin”, degan da’vo bilan chiqadi. Tez orada olimning bu fikriga qarshi tarjimashunos A.V.Fedorov: “Tarjima nazariyasi fan sifatida e’tirof qilinishi zarur. Faqat u qurilishi jihatidan tilshunoslik yo‘nalishiga vobasta bo‘lmog‘i kerak” degan g‘oyani ilgari suradi. Bu yillarda O‘zbekistonda ham tarjima nazariyasi xususida dadil fikrlar aytila boshlandi. A.Muxtor, J.Sharipov, G‘.Salomov, N.Vladimirovalarning tarjima nazariyasidan bahs yurituvchi risola va maqolalari nashr qilindi .

Jahon tilshunosligida tarjima nazariyasi va u bilan bog‘liq masalalar har doim lingvist va tarjimonlarning e’tiborida bo‘lgan. Tarjima va lingvistika, tarjimaning muhim xususiyatlari, talablari, prinsplari to‘g‘risida L.S.Barxurdarov , A.D.Shveyteyr, V.N.Komissarov o‘z tadqiqot ishlarida keltirib o‘tishadi.

NATIJA. РЕЗУЛЬТАТЫ (Results) Tarjima lug‘atlarida so‘zlararo leksik-semantik munosabat turlaridan sinonimiya va omonimiya hodisalariga alohida ahamiyat berishgan va tarjimalarda, asosan, shu ikkita munosabat asosida so‘zning muqobili tanlangan. Sinonimik va

omonimik munosabatlarni ifodalovchi leksemalarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunday leksemalar alohida denotativ ma'noga ega bo'ladi va o'z qatoriga ega bo'lmas-da, o'z qatoridan vakil bo'lmas-da, shu hodisaga tegishli ekanligi sezilib turadi. Antonimik va paronimik munosabatlarda esa biror bir leksemaning jufti bo'lmas, shu hodisaga tegishli ekanligini anglash mushkul. Shu nuqtai nazardan ham tarjima lug'atlarda so'zlarning tarjimaviy izohida sinonimik va omonimik munosabatlar o'rin egallagan.

Inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha tarjima lug'atlarida, nafaqat tarjima, balki boshqa turkum lug'atlarda ham so'zlararo leksik-semantik munosabat turlari aks etgan bo'ladi. Tarjima lug'atlarida esa sinonim va omonimlar eng ko'p o'rinni egallaydi. Hamda lug'atlarning kirish qismida, lug'atdan foydalanish qismida sinonimlar va omonimlarga alohida to'xtalinadi va omonimlar rim yoki arab raqamlari ostida berilishi haqida ko'rsatmalar beriladi.

Istiqlol yillarida yuz bergan katta o'zgarish va rivojlanishlardan so'ng mamlakatimizda ingliz tili ta'limi ancha yuqori saviyaga ko'tarildi. Ushbu yaratilgan lug'atning asosiy maqsadlaridan biri o'zbek va ingliz tillarida vujudga kelgan o'zgarishlarni ko'rsatib berish, ayrim so'zlarning ma'nolarini so'z birikmasi yoki iboralar tarzidagi illustrativ manbalar bilan kengroq yoritib berishga qaratilgan. Bu lug'atning hajmini biroz kattalashtirsa-da, ammo zamon talabi darajasiga mos keladi.

Lug'at so'zboshi qismida keltirilgan ushbu holat yuzasidan tahlillar o'tkazilganda, lug'atda illustrativ misollar keltirilmaganining guvohi bo'lindi. Illustrativ misollar ba'zi tarjima lug'atlarida so'zning ma'nosi yanada oydinlashtirilishi zarur bo'lsa yoki so'zni qaysi vaziyatda qo'llash lozimligi ko'rsatilishi shart bo'lsa, o'sha holdagina illustrativ misollar keltiriladi. Asosan, ikki yoki bir necha tilli so'zlashgich lug'atlarda xuddi shunday materiallardan foydalaniladi. Biroq illustratsiyalar uchun badiiy adabiyot yoki jurnal, OAV ma'lumotlari asosida emas, erkin holda tuzilgan jumlar tanlanadi.

Tarjima qilinayotgan va tarjima uchun tanlanayotgan so'z bir-biriga, albatta, har jihat jihatdan mos bo'lmog'i lozim. Tarjima uchun tanlanayotgan sinonimlar esa tarjima qilinuvchi so'zning qanday semasi ekanligiga qarab tanlashi va shunga asosan lug'atlarni shakllantirish maqsadga muvofiq. Chunki sinonimlar masalasi har doim tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan. Hamda u anglatgan denotativ, konnotativ, funksional semalari tarjima lug'ati uchun asos vazifasini bajarishi va sinonimiya turlari mezon sifatida qabul qilinishi shart.

Demak, Yuqoridagilardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

Tarjima lug'atlarida sinonimlarni tanlash uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Tarjima uchun tanlanayotgan so'zning sinonimik qatori va sinonimik qator a'zolarining semalari tahlil qilinadi, ajratib chiqiladi;
2. Tarjima uchun tanlanayotgan so'zning sinonimik qatori aniqlanadi;
3. Tarjima uchun tanlanayotgan so'zning darajalanish xususiyati aniqlanadi.

Tarjima uchun sinonimlardan birini tanlash yoki bir nechasini tanlash uchun aniqlangan bosqichlarni inglizcha-o'zbekcha tarjima lug'ati asosida tahlil qilamiz:

Dastavval, so'zning turkumi aniqlanadi, undan so'ng unga mos tushuvchi sinonimik qator tekshiriladi. Sinonimik qatorni tekshirish uchun "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" va darajalanish xususiyatini aniqlash uchun "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" dan foydalanamiz.

Tarjima uchun tanlangan so'z – face;

So'zning tarjimasini uchun tanlangan sema – denotativ (1 Odam boshining old tomoni, old tomondan ko'rinishi; bet). Inson boshining old tomonida peshonadan iyakkacha bo'lgan ikki quloq orasida joylashgan qismi.

So'zning tarjimasini uchun tanlangan sinonim qator – yuz, bet, aft, bashara, chehra, jamol, diydor, oraz, uzor, ruxsor.

So'zning tarjimasini uchun tanlangan darajalanish qatori – aft, bet, bashara, yuz, chehra, jamol, diydor, oraz, uzor, ruxsor.

Bosqichlar bajarilgan so'ng, tahliliy yondashuvga o'tiladi. Tahliliy yondashuvda so'zning tarjimaviy izohi uchun tanlanayotgan so'z yuqoridagi bosqichlar asosida aniqlanadi.

Sh.Bo'taev va A.Irisqulov muallifligi ostida nashr qilingan tarjima lug'atida face so'ziga quyidagi tarjimalar keltirilgan:

Face – n. 1) yuz, aft, qiyofa; 2) yuz ifodasi; chehrasida aks etgan belgi; va boshqa soʻzlar bilan birikib kelingan holatlari aks etgan. Tarjimalardan koʻrinib turibdiki, yuz, aft, qiyofa tarjimasidagi qiyofa soʻzi ortiqcha, chunki keyingi tarjimada (boshqa maʼnosida) yuz ifodasi yaʼni qiyofasi haqida ketmoqda.

XULOSA. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion) Tarjima uchun asosiy tanlanishi kerak boʻlgan sinonimlar yuz va bet soʻzlaridir. Face soʻzining turli oʻrinlarda koʻproq salbiylik boʻyogʻi kuchli boʻlganligi sababli asosiy bosh soʻz va salbiylik boʻyogʻini bildiruvchi sinonimlardan biri tanlanishi etarli.

Tarjima lugʻatlarida leksik sinonimlarning tanlanishi bilan bogʻliq masala tarjima qilinayotgan tilning sinonimik soʻzlar bazasi orqali amalga oshirilishi zarur. Shu tildagi sinonim leksemalarning mukammal lugʻati yaratilgan boʻlsa, tarjima jarayonida tushunarsiz oʻrinlar uchrashi kamayadi va lugʻatdan foydalanuvchida soʻzning tarjimasini bilan bogʻliq notoʻgʻri xulosa paydo boʻlmaydi. Aks holda tilni oʻzlashtirish jarayoni murakkablashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Boʻtayev Sh., Irisqulov I. English-Uzbek, Uzbek-English Dictionary. – Toshkent, “Fan”. 2009.
2. Hornby A.S. Some Problems of Lexicography. English Language Teaching. – 1965., № 3. – R. 104-110.
3. Hartmann R.R.K. Lexicography with particular reference to English learners’ dictionaries. Language Teaching. – 2003., № 25. – R. 151-159.
4. Edmonds O.P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics, 2002., Vol.28, Number 2. – S. 105-144.
5. Stein G. Illustration in Dictionaries. International Journal of Lexicography. – 1995, № 4.2. – S. 99-127.
6. Xolbekov M. Tarjima nazariyasi fan sifatida. // Jahon adabiyoti, 2013. 4-son.
7. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М.: ЛКИ, 2008. 240 с.
8. Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатхлараро муносабатлар. Филология фанлари доктори диссертацияси. – Бухоро, 2001. – 15 б.
9. Сабирова Э. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳуқуқий терминларнинг берилиши: Филол.фан.б. фал.док. .. дисс. – Тошкент, 2021. – Б. 16.